

STAROŚĆ JĘZYK KOMUNIKACJA

NOWE OBSZARY LOGOPEDII

pod redakcją

Stanisława Milewskiego
Katarzyny Kaczorowskiej-Bray
Barbary Kamińskiej

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

STAROŚĆ
JĘZYK
KOMUNIKACJA

NOWE OBSZARY LOGOPEDII

STAROŚĆ JĘZYK KOMUNIKACJA

NOWE OBSZARY LOGOPEDII

pod redakcją

**Stanisława Milewskiego
Katarzyny Kaczorowskiej-Bray
Barbary Kamińskiej**

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2020

Recenzent
dr hab. Halina Pawłowska-Jaroń, prof. UP

Redaktor Wydawnictwa
Aneta Lica

Projekt okładki i stron tytułowych
Jan Rutka

Skład i łamanie
Michał Janczewski

Publikacja sfinansowana ze środków Urzędu Miasta Gdańska
oraz Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Gdańskiego

GDAŃSK

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-088-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel.: 58 523 11 37; 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
www.wyd.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.kiw.ug.edu.pl

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. 58 523 14 49

Spis treści

Wstęp (*Stanisław Milewski, Katarzyna Kaczorowska-Bray, Barbara Kamińska*) | 9

Część I

Psychologiczno-lingwistyczne podstawy komunikowania się seniorów

Adam A. Zych

Gerontologopedia, czyli pedagogia osób starszych,
które nie mówią, ale mają własne zdanie | 19

Kamila Talaśka, Stanisław Milewski, Katarzyna Kaczorowska-Bray

Pacjent w wieku podeszłym
i jego potrzeby komunikacyjne w ocenie lekarzy | 33

Krzysztof Jodzio

Mózg na emeryturze, czyli o psychicznych konsekwencjach
starzenia się neuronów w polskiej literaturze naukowej
w XIX wieku i na początku XX wieku | 65

Hanna Serkowska

Język a otępienie w tekstach kultury | 91

Agnieszka Ogonowska

Od filozofii dialogu do posthumanizmu.
Współczesne konteksty komunikacji z seniorami
z wykorzystaniem nowych technologii | 111

- Piotr Czekanowski
Zmiany w rodzinie a komunikacja międzypokoleniowa | 131
- Agnieszka Sulkowska
Przywracanie nadziei.
Komunikacja w obliczu choroby i niepełnosprawności | 153
- Anna Majewska-Tworek, Monika Zaśko-Zielińska
Mowa najstarszego pokolenia użytkowników polszczyzny.
Badanie z wykorzystaniem metody językoznawstwa korpusowego –
wstępne informacje o projekcie | 171
- Justyna Antczak-Kujawin
Zaburzenia struktury frazeologizmów
u osób z otępieniem alzheimerowskim | 189
- Ewa Boksa, Renata Cuprych
Językowe ujęcie „Boga” w sferze duchowej człowieka starszego.
Aspekt epistemologiczno-kognitywny | 217

Część II

W stronę praktyki gerontologicznej

- Paulina Wójcik-Topór
Pacjent oddziału geriatrycznego a rola logopedy | 245
- Ewa Kaptur, Jolanta Sławek
Starzenie się głosu | 255
- Beata Siebert, Barbara Kamińska
Zmiany wieku senioralnego a choroby narządu żucia | 275
- Marika Litwin
Presbyfagia pierwotna i wtórna | 289
- Joanna Karpiczenko
Neurodegeneracyjne zaburzenia mowy w przebiegu PPA
a przedchorobowe kompetencje językowe | 301

Ewa Boksa

Metoda bazalna w terapii u osób starszych | 313

Anna Walencik-Topiłko, Anna Brych

Sztuka słowa – elementy arteterapii w gerontologopedii | 331

Marlena Modrzejewska-Trocha

Problemy w komunikacji osób starszych –
wsparcie logoterapeutyczne | 353

Autorzy | 385

Wstęp

Jednym z pierwszych polskich badaczy, który zwrócił uwagę na „potrzebę uzupełniania [...] wiedzy o możliwości realizacji podstawowych potrzeb komunikacyjnych w starości w kontekście postępujących zmian inwolucyjnych”¹, był Waldemar Tłokiński. W swojej pionierskiej pracy poświęconej mowie ludzi u schyłku życia zauważył, że podczas lektury tekstów poruszających problem ludzkiego starzenia się można odnieść wrażenie, „że wszystko w człowieku może się z wiekiem zmienić z wyjątkiem mowy”². W ciągu ostatniego trzydziestolecia traktowanie seniora jako człowieka bezjęzycznego coraz rzadziej znajduje odbicie w pracach poświęconych ostatniemu etapowi życia człowieka. Powstaje szereg publikacji, które można przypisać do rodzącej się gerontolingwistyki, badającej złożone relacje między zmianami w mowie a ludzkim starzeniem się w aspekcie biologicznym i społecznym, oraz gerontologopedii, wyjaśniającej procesy komunikowania się słownego ludzi w starszym wieku, starzejących się fizjologicznie lub z towarzyszącymi zjawiskami patologii zdrowotnej (np. afazja, otępienie) oraz szukającej optymalnych metod wspomagania sprawności językowo-komunikacyjnej seniorów. Tej właśnie subdyscyplinie logopedii była poświęcona Ogólnopolska Konferencja

¹ W. Tłokiński, *Mowa ludzi u schyłku życia*, Warszawa 1990, s. 6.

² Tamże, s. 15.

Naukowa „Starość – język – komunikacja. Nowe obszary logopedii”, która odbyła się 28 i 29 października 2018 roku w Europejskim Centrum Solidarności w Gdańsku oraz Katedrze Logopedii Uniwersytetu Gdańskiego. Jej organizatorami byli: Katedra Logopedii UG, Pomorski Oddział Polskiego Towarzystwa Logopedycznego, Ateneum – Szkoła Wyższa w Gdańsku, Miasto Gdańsk oraz Grupa Wydawnicza Harmonia. Wzięło w niej udział kilkudziesięciu naukowców z różnych ośrodków akademickich z kraju i z zagranicy, między innymi: Akademii Ignatianum w Krakowie, Ateneum – Szkoły Wyższej w Gdańsku, Dolnośląskiej Szkoły Wyższej we Wrocławiu, Gdańskiego Uniwersytetu Medycznego, Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytetu Gdańskiego, Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Uniwersytetu Łódzkiego, Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, Uniwersytetu Medycznego w Lublinie, Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie, Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Uniwersytetu Warszawskiego, Московского педагогического государственного университета (МПГУ) [Moscow Pedagogical State University] z Moskwy. Teksty zamieszczone w niniejszej monografii są pokłosiem tej konferencji. Mamy nadzieję, że w jakimś zakresie przybliżą Czytelnikowi złożone problemy relacji między starością a językiem i komunikacją, ukazując tym samym nowe obszary zainteresowań współczesnej logopedii.

Ponieważ spektrum zagadnień poruszanych przez autorów poszczególnych rozdziałów jest duże, zdecydowaliśmy się podzielić je na dwie części. Pierwszą część, zatytułowaną *Psychologiczno-lingwistyczne podstawy komunikowania się seniorów*, otwiera tekst Adama A. Zycha, w którym podkreślono rosnące znaczenie dyscyplin lub subdyscyplin zajmujących się zjawiskami i problemami dotyczącymi osób starszych. Niektóre z dyscyplin mają już długą tradycję, jak np. geriatria, gerontologia, inne natomiast powstały dopiero w ostatnich latach. Należy do nich gerontologopedia, sytuowana przez autora w obrębie geragogiki specjalnej.

Właśnie opisowi celów i podstawowych zadań tej nowej subdyscypliny poświęcono pierwszy rozdział, podkreślając konieczność uwzględnienia jej w polityce senioralnej w Polsce. Zmiany inwolucyjne seniorów dotyczą bowiem także mowy, stąd wynika potrzeba działań gerontologopedów – specjalistów zajmujących się kompetencjami i sprawnościami komunikacyjnymi osób w podeszłym wieku.

Autorzy rozdziału *Pacjent w wieku podeszłym i jego potrzeby komunikacyjne w ocenie lekarzy* zajęli się problematyką dość rzadko poruszaną w literaturze przedmiotu. Tymczasem efektywną komunikację lekarza i pacjenta bezsprzecznie należy uznać za punkt wyjścia do działań diagnostycznych i leczniczych. Osoby w wieku senioralnym zaliczane są często do grupy pacjentów trudnych, o specjalnych potrzebach komunikacyjnych. W rozdziale przedstawiono wybrane wyniki badań ankietowych, przeprowadzonych wśród 50 lekarzy. Respondenci wskazali, co według nich wpływa na przebieg relacji z pacjentem oraz określili zasady rozmowy z pacjentami z grup o szczególnych wymaganiach komunikacyjnych.

Na stosunkowo długą tradycję badań neuropsychologicznych oraz nauk o układzie nerwowym w przebiegu procesów starzenia się i jego konsekwencji zwrócił uwagę Krzysztof Jodzio. W rozdziale *Mózg na emeryturze, czyli o psychicznych konsekwencjach starzenia się neuronów w polskiej literaturze naukowej w XIX wieku i na początku XX wieku* opisał narodziny i rozwój refleksji naukowej w Polsce nad wpływem stopniowej reorganizacji mózgu na funkcjonowanie człowieka w podeszłym wieku, zwłaszcza na jego aktywność psychiczną. Wskazano na złożoność i wieloaspektowość związku przemian zachodzących pod wpływem wieku w psychice i mózgu. Przegląd polskojęzycznej literatury neuropsychologicznej ma nie tylko walor historyczny, ale – co ważniejsze – ma na celu ukazanie jej doniosłego znaczenia także we współczesnych badaniach nad procesami starzenia się mózgu.

Inną perspektywę badań nad zmianami zachodzącymi w mózgu na skutek chorób otępiennych nakreśliła Hanna Serkowska. Podała

mianowicie analizie kilka tekstów kultury, których głównym tematem jest choroba otępienna i związany z nią problem utraty języka oraz wypracowanie nowych strategii komunikacji, również pozajęzykowej. Zadała też ważne pytanie: „Czy dezercja słów jest tożsama z zanikaniem świata?”. Poszukując odpowiedzi, zanalizowała źródła filmowe, komiksowe i powieściowe, prezentujące głównie tematykę otępienia alzheimerowskiego. Wskazała przydatność takiego spojrzenia na opisywany problem dla gerontologopedii.

Kwestię zmian w międzypokoleniowym komunikowaniu się podjęła Agnieszka Ogonowska. Przedstawiła możliwości zastosowania nowych technologii w opiece i/lub terapii seniorów i związane z nimi ograniczenia. Wprowadzenie robotów społecznych ma na celu zapewnienie nie tylko opieki medycznej nad osobami w podeszłym wieku, określonych form terapii, ale i kontaktów quasi-osobowych. Rozwiązania takie rodzą jednak pytania o wymiar etyczny „nowej bio-techno-antropologicznej” relacji. Kontekstem interdyscyplinarnych badań wpływu rewolucji technologicznej na życie człowieka, zwłaszcza seniora, i jego funkcjonowanie językowo-komunikacyjne, jest zdaniem autorki posthumanistyka.

O zmianach w międzypokoleniowym komunikowaniu, w kontekście przemian zachodzących w rodzinie, napisał Piotr Czekanowski. Omówił zjawiska istotne z punktu widzenia socjologii starości, wskazując na ich ścisły związek z kształtem i zakresem komunikacji. Podkreślił znaczenie biolektu osób w podeszłym wieku w badaniach porozumiewania się między pokoleniami, potrzebę popularyzowania w mediach odpowiednio prezentowanej wiedzy gerontologicznej, by przybliżyć problemy w porozumiewaniu się osób młodszych ze starszymi, a także intensyfikację badań, których celem jest poznanie rodzaju, zakresu i dynamiki zmian obserwowanych w starzejącym się społeczeństwie.

Spojrzenie lekarza i logopedy na porozumiewanie się z osobami starszymi zaprezentowała Agnieszka Sulowska. Zwróciła uwagę na występowanie „triady deficytu czy wręcz wykluczenia komunikacyjnego”.

Składają się na nią: starość, choroba, zaburzenia percepcji i/lub produkcji mowy. Autorka zauważyła, że idea medycyny holistycznie traktującej pacjenta i jego problemy medyczne wpływa na zmianę w podejściu do terapii logopedycznej. W takim ujęciu praca nad komunikowaniem się pacjenta w podeszłym wieku jest nie tylko działaniem zmierzającym do poprawy komfortu i jakości życia, ale wpisuje się w proces starań o poprawę jego zdrowia.

Konieczność prowadzenia badań nad polszczyzną mówioną najstarszego pokolenia Polaków uzasadniają w swoim rozdziale Anna Majewska-Tworek i Monika Zaśko-Zielińska. Autorki wykazały brak opisu cech mowy osób w podeszłym wieku na podstawie korpusu ich wypowiedzi opracowanego z wykorzystaniem najnowszych narzędzi językoznawstwa cyfrowego. W planowanych badaniach uwzględniono najistotniejsze wyodrębnione dotąd zjawiska wypowiedzi mówionej seniorów (TOT, OTV, OTS, zmiany w przetwarzaniu syntaktycznym), ale dodano także nowe, dotąd niebadane, czyli różne typy nie płynności. Projekt gerontolingwistycznych badań powstał w Pracowni Polszczyzny Mówionej Uniwersytetu Wrocławskiego.

Jednym z głównych przejawów zaburzeń sprawności leksykalno-semantycznej u osób z otępieniem alzheimerowskim są zaburzenia w realizacji związków frazeologicznych. Omówienie wyników własnych, longitudinalnych badań w tym zakresie jest przedmiotem opisu w rozdziale Justyny Antczak-Kujawin. Zaprezentowano dane odnoszące się do osób z otępieniem w fazie łagodnej i umiarkowanej oraz – jako grupy kontrolnej – do osób starzejących się fizjologicznie. Zaburzenia struktury formalnej i znaczeniowej związków frazeologicznych u osób z chorobą Alzheimera mają charakter progresywny, co wiąże się z progresją zaburzeń funkcji poznawczych.

Pierwszą część monografii kończy opracowanie Ewy Boksy i Renaty Cuprych. Przedmiotem ich analizy stała się nieopisana dotąd w literaturze

badawczej płaszczyzna leksykalno-semantyczna języka seniorów, a dokładnie część związana ze sferą duchową.

W drugiej części książki znalazły się teksty opisujące bardziej szczegółowe kwestie gerontologopedyczne. O roli gerontologopedy jako członka wielospecjalistycznego zespołu zajmującego się osobami w podeszłym wieku w szpitalnym oddziale geriatrycznym napisała Paulina Wójcik-Topór. Współpraca logopedy z lekarzem geriatrą lub specjalistą chorób wewnętrznych bądź rehabilitacji, z pielęgniarką, fizjoterapeutą, psychologiem klinicznym, pracownikiem socjalnym pozwala logopedzie po pierwsze – zebrać informacje konieczne do postawienia właściwej diagnozy, zaplanowania i poprowadzenia efektywnej terapii zaburzeń towarzyszących pacjentom seniorom, a po drugie – podzielić się tymi informacjami z zespołem wymienionych specjalistów. Wobec korzyści dla pacjenta, płynących z terapii logopedycznej wzbogaconej o inne rodzaje terapii (zarówno indywidualnej, jak i grupowej), postuluje wpisanie przez Narodowy Fundusz Zdrowia procedury diagnozy i terapii logopedycznej jako wymaganej na oddziale geriatrycznym.

Kolejne rozdziały książki odnoszą się do przykładów konkretnych zmian, chorób i zaburzeń mowy, towarzyszących osobom w podeszłym wieku. Są to zmiany głosu, choroby narządu żucia, presbyfagia, zaburzenia mowy o typie afazji pierwotnej postępującej (PPA).

Proces starzenia się dotyczy również głosu. Jak podają w swoim rozdziale Ewa Kaptur i Jolanta Sławek, na zmiany głosu u seniorów składają się dysfunkcje w układach oddechowym, fonacyjnym i artykulacyjnym. Chociaż starzenie się organizmu jest procesem nieodwracalnym, to jednak istnieją możliwości wpływania na jak najdłuższe utrzymywanie względnej sprawności fonacyjnej, a w razie powstania zaburzeń – rehabilitacji głosu. Odpowiednio wcześniej podjęte działania profilaktyczne i/lub terapeutyczne ze strony logopedów (gerontologopedów) pozwolą seniorom na satysfakcjonujące głosowo komunikowanie się z otoczeniem.

Z kolei Beata Siebert i Barbara Kamińska opisały związek między fizjologicznymi zmianami w układzie stomatognatycznym osób w podeszłym wieku i chorobami narządu żucia. Wskazały ich wpływ na spożywanie pokarmów, mowę, wygląd, emocje, ogólny stan zdrowia, jakość życia i funkcjonowania społecznego seniorów. Podkreśliły, że logopedom pracującym z osobami w wieku senioralnym bardzo przydatna jest wiedza z zakresu gerostomatologii. Istnieje też ścisły związek między wspomnianymi problemami a zaburzeniami polykania – presbyfagią.

W następnym rozdziale Marika Litwin zaburzenia te scharakteryzowała, wymieniła ich przyczyny, rodzaje i skutki. Do diagnozowania i łagodzenia zaburzeń polykania konieczny jest zespół specjalistów, do których należy także logopeda (gerontologopeda). Świadomość zagrożeń wynikających z presbyfagii jest niezbędna wszystkim osobom pracującym z osobami w podeszłym wieku lub zajmujących się nimi.

Jednym z zaburzeń mowy o podłożu neurodegeneracyjnym, występującym u osób w podeszłym wieku, jest afazja pierwotna postępująca (PPA). Joanna Karpiczenko w swoim rozdziale przekonuje, że do postawienia wiarygodnej diagnozy zaburzeń mowy u pacjenta z PPA konieczne jest oszacowanie jego przedchorobowych kompetencji językowych. Jeśli były one bardzo wysokie lub skrajnie niskie, wówczas wpłyną odpowiednio zawyżająco lub zaniżająco na wyniki i interpretację testów diagnostycznych.

Zaburzenia komunikowania się z otoczeniem osób w wieku senioralnym mogą być dodatkowo utrudnione w sytuacji głębokiej wielorakiej niepełnosprawności ruchowej. Jak w takiej sytuacji nawiązać kontakt satysfakcjonujący pacjenta i terapeutę, opisuje Ewa Boksa. Autorka zaproponowała wykorzystanie terapii bazalnej, odwołującej się do komunikacji za pośrednictwem kanału somatognostycznego. Holistyczne podejście do procesu komunikowania się, uwzględniające stymulowanie ciała, bazowanie na zmysłach, umożliwia nawiązanie i podtrzymanie kontaktu z osobami u schyłku życia. Jest też wyrazem dbałości o jakość ich życia.

W podobnym nurcie utrzymany jest rozdział Anny Walencik-Topiłko oraz Anny Brych *Sztuka słowa – elementy arteterapii w gerontologopedii*, w którym autorki, bazując na przykładzie konkretnego domu seniora, prezentują możliwości wykorzystania wielu form terapeutycznych i artystycznych rozwijających kompetencje językowe osób w wieku podeszłym.

O tym, jak w praktyczny sposób można zadbać o nawiązanie i podtrzymanie komunikacji z osobami starszymi, napisała Marlena Modrzejewska-Trocha w rozdziale zamykającym drugą część tomu. Autorka nawiązała do opisu metod znanych logopedom, ale najczęściej niewykorzystywanych w pracy z pacjentami w zaawansowanym wieku, jak np. komunikacja alternatywna. Podkreśliła rolę najbliższego otoczenia pacjenta senioralnego w opanowaniu i utrwalaniu alternatywnych sposobów komunikowania się, co przekłada się nie tylko na możliwość porozumiewania się, lecz także na większy komfort psychiczny, poczucie bezpieczeństwa i wreszcie lepsze funkcjonowanie na co dzień.

Składamy serdeczne podziękowania Recenzentce niniejszego tomu – prof. UP, dr hab. Halinie Pawłowskiej-Jaroń – za wnikliwe i konstruktywne uwagi, które pozwoliły nadać publikacji ostateczny kształt.

Szczególne podziękowania składamy Wydziałowi Rozwoju Społecznego Urzędu Miejskiego w Gdańsku, który współuczestniczył w sfinansowaniu niniejszej monografii. Za wsparcie naszych starań w tym zakresie oraz niezwykle życzliwość dziękujemy Pani Gabrieli Dudziak – Pełnomocnikowi Prezydenta Miasta Gdańska ds. Seniorów.

Stanisław Milewski
Katarzyna Kaczorowska-Bray
Barbara Kamińska

„Publikowany tom stanowi cenny zbiór tekstów poświęconych współczesnym problemom logopedii i neurologopedii. Artykuły poruszają zagadnienia z zakresu wiedzy zarówno teoretycznej, jak i praktycznej. Każdy logopeda, który pragnie być na bieżąco z aktualnymi doniesieniami odnośnie do nowych metod diagnozy i terapii zaburzeń mowy – w tym konkretnym przypadku logopeda podejmujący się pracy z pacjentami senioralnymi – powinien sięgnąć po niniejszą publikację”.

Z recenzji dr hab. Haliny Pawłowskiej-Jaroń, prof. UP

